

Історія

**торгівлі,
податків
та мита**

№ 2 (2)

2010

Державна митна служба України
Академія митної служби України
Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Історія торгівлі, податків та мита

№ 2 (2)

Дніпропетровськ
2010

УДК 33(09)
ББК 65.03

I 89 **Історія торгівлі, податків та мита:** зб. наук. праць. –
Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – 221 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України
(протокол № 17 від 8 липня 2010 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету
ім. Олеся Гончара
(протокол № 2 від 30 вересня 2010 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д. і. н., проф., головний
редактор;

В. В. Іваненко, д. і. н., проф.,
відповідальний редактор;

Д. В. Архирейський, к. і. н., доц.;

Т. П. Дерев'янку, відповідальний секретар;

О. О. Дячок, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

О. І. Журба, д. і. н., проф.;

І. Ф. Ковальова, д. і. н., проф.;

К. М. Колесников, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

П. М. Кулаковський, д. і. н., проф.;

О. В. Морозов, к. і. н., доц.;

Ю. Є. Петруня, д. е. н., проф.;

Д. В. Приймаченко, д. ю. н., доц.;

С. І. Світленко, д. і. н., проф.;

Ю. А. Святець, д. і. н., доц.;

Г. К. Швидько, д. і. н., проф.;

О. Б. Шляхов, д. і. н., проф.

Коректори: Масюк Н. Г., Гончаренко О. В., Могилко О. О.
Комп'ютерне макетування: Іщенко О. О.

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 16325-4797 Р від 20.01.2010 р.
Тираж 100 прим. Замовлення № 630

Адреса редакції та видавця: Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8, 49000
Тел.: (056) 744-55-47, 46-95-05
Електронна адреса: redactor@amsu.dnp.ua

Підписано до друку 14.10.2010. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 13,81. Обл.-вид. арк. 12,28.

Засновники: Академія митної служби України
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 10 від 24.02.2000 р.);
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

© Колектив авторів, 2010

© Академія митної служби України, 2010

УДК 94(477):351.713:329.543

**ІСТОРИОГРАФІЯ І НАПРЯМКИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
МИТНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
СЕРЕДИНИ XIV – СЕРЕДИНИ XVII ст.****О. О. Дячок****(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)**

У статті розглянуто два етапи дослідження митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. і визначено перспективні напрямки подальшого вивчення даної тематики.

В статье рассмотрены два этапа исследования таможенных отношений на украинских землях середины XIV – середины XVII вв. и определены перспективные направления дальнейшего изучения данной тематики.

The article examines two stages of customs relations investigation in Ukrainian lands in the middle of XIV–XVII centuries and determines promising directions of further study on this theme.

Ключові слова: історіографія, митні відносини, українські землі середини XIV – середини XVII ст.

Вступ. Дослідження істориками того чи іншого питання необхідно приводить до потреби узагальнення результатів здійсненої роботи, виявлення аспектів, які найбільше привертати увагу науковців, і тих, що, навпаки, залишилися поза увагою і потребують додаткового студіювання.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз найважливіших наукових праць, присвячених вивченню історії митних відносин¹ на українських землях середини XIV – середини XVII ст.², виділення періодів дослідження цього питання, а також перспектив подальших студій.

Результати дослідження. Історіографія історії митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. порівняно невелика. Л. Ю. Жеребцова, аналізуючи формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), виділяє три періоди³.

© О. О. Дячок, 2010

¹ Під митними відносинами розуміємо комплекс суспільних відносин, що виникають з приводу: а) формування й реалізації митної політики; б) правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; в) організації та функціонування митних органів.

² Ми свідомо прагнемо уникати поширених термінів “литовсько-польська доба”, “литовсько-польський період”, бо в цей час українські землі входили до складу кількох держав з відмінною державно-правовою системою, що позначилося на правовому регулюванні митних відносин, організації митної служби, структурі її органів.

³ Жеребцова Л. Ю. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 5–8.

Однак із середини 1920-х до початку 1990-х рр., які вона зараховує до другого періоду, майже не було публікацій, спеціально присвячених історії митних відносин, лише окремі аспекти розглядалися в контексті інших проблем, що визнає і сама дослідниця. Тому, на нашу думку, можна виділити два періоди дослідження цього питання.

Перший період припадає на початок ХХ ст. Значний внесок у вивчення організації та функціонування митної системи ВКЛ, включаючи українські землі, що входили до його складу, здійснив М. В. Довнар-Запольський у першому томі монографії “Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах”, яка вже давно стала класичною і не втратила свого наукового значення до наших днів. Зокрема, вчений проаналізував різновиди та розміри внутрішніх мит (“внутренние таможенные и торговые пошлины”), мету і правове регулювання їх стягнення. Окремий розділ праці присвячено студіям над зовнішнім (“головним”) митом: стягування, тарифи на експортовані та імпортовані товари, процес запровадження нових мит з 20-х рр. XVI ст. та їх вплив на економічну ситуацію у ВКЛ. М. В. Довнар-Запольський розглянув, кому і на яких умовах надавалися пільги щодо сплати мита, наголошуючи, що інтерес становить не те, “від яких видів мита господар надавав звільнення, а у з’ясуванні причин, форм і зростання імунітетів”. Досить детально вчений спинився на організації та управлінні митної системи, зокрема призначенні керівників “к вѣрной рудѣ” або передачі митниць в оренду. Ураховуючи проаналізовані аспекти, він показав розмір доходів господарського скарбу від стягнення мит у різних митних округах з кінця XV ст. до 1570 р. У додатках до монографії вміщено матеріали про доходи від мита, до історії тарифу та монополій і “роспись справцев комор мытных по всему вел. Кн. Литовскому”⁴.

М. С. Грушевський спеціально історію митних відносин не досліджував. Але оскільки велика частина шостого тому його “Історії України-Руси” (1907) присвячена економічним відносинам XIV–XVII ст., зокрема торгівлі, то, цілком зрозуміло, вчений так чи інакше торкнувся цілого ряду аспектів, пов’язаних з митом. Він розглянув дорожній примус і право складу, митні тарифи, оренду мита, торгіву монополією, митні пільги й привілеї. Основну увагу дослідник зосередив на львівській торгівлі, боротьбі львівських і краківських купців за кращі умови ведення справ. Помітне місце також відведене Луцьку, менше Володимирі й Кам’янцю-Подільському⁵.

На відміну від свого старшого брата, О. С. Грушевський, досліджуючи економіку ВКЛ, цілеспрямовано студіював організацію та діяльність митниць. Друга частина його статті “З економічного життя XVI ст.” (1917) присвячена спеціалізованим митницям – соляним коморам. Він розглянув норми соляного

⁴ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 374–417, 492–574. – Приложения. – С. V–XC.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С. 10–15, 17, 30–55, 62, 75–81.

мита, принципи й місця розташування соляних комор, здійснення на них відповідних процедур та оформлення документів – цехів і квитів. Також учений звернув увагу на випадки звільнення від сплати соляного мита, об'їзду комор та санкції за таке порушення. Як і у випадку зі звичайними митницями, керівництво соляною коморою могло доручатися призначеному чиновникові або вона могла віддаватися в оренду на певних умовах. Підсумовуючи, О. С. Грушевський зазначив, що “соляні комори виконували потрійне завдання: обмичували сіль, продавали сіль з складу і вповняли деякі доручення скарбу по операціям з сіллю”⁶.

Невдовзі побачила світ його стаття “Митні комори”, хронологічні рамки якої охоплюють кінець XV – першу чверть XVI ст. У ній автор спинився на об'єднанні комор в округи, на двох, вище уже згадуваних, способах керівництва митницями й відповідно стягування коштів. Дослідник звернув увагу, що місцевій владі доручалося оберігати митників і допомагати їм, що розглядалося як допомога господарському скарбу. Він детально вивчив процедури прийняття “лічби”, тобто звітів від митників про всі обставини надходження прибутків і видатків митниці⁷.

У тому ж таки 1918 р. мала бути опублікована стаття О. С. Грушевського, присвячена восковим коморам – ще одному видові спеціалізованих митниць, але складені гранки були розсіпані, а надруковані примірники 3-ї книги наукового тримісячника “Україна” знищено⁸. Ця стаття, однак, побачила світ через сім років. Учений звернув увагу на мету створення воскових комор. Він розглянув правове регулювання й практику вивезення воску за кордон без сплати мита, що здійснювалося в руслі першого завдання даних установ – відстеження торгівлі воском і стягнення до господарського скарбу спеціального воскового мита. Також було проаналізовано ще одне завдання – видача асигнувань зі скарбу певним особам⁹.

Після праць О. С. Грушевського спеціально до історії митної системи (не тільки досліджуваного періоду, а взагалі) тривалий час в Україні ніхто не звертався¹⁰. Не було таких досліджень і в Росії. Там 1987 р. видано мо-

⁶ Грушевський О. З економічного життя XVI в. // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства / за ред. М. Грушевського. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С. 13–18.

⁷ Його ж. Митні комори // Україна. – К., 1918. – Кн. 1/2. – С. 21–31.

⁸ Його ж. З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори // Записки історично-філологічного відділу УАН / за ред. М. Грушевського. – К., 1925. – Кн. VI (1925). Праці історичної секції. – С. 1, прим. 1.

⁹ Там само. – С. 3–9.

¹⁰ Безперечно, таких аспектів, як право складу, дорожній примус, види та розміри мита, митні пільги, митна політика урядів торкалися у своїх працях історики, що досліджували інші теми, передусім економічні зв'язки, торгівлю. Але обмежений обсяг статті не дає можливості їх аналізувати. Тому ми звернемо увагу лише на окремі такі публікації.

нографію Л. Маркова¹¹, однак інформації про українські землі середини XIV – середини XVII ст. у ній немає.

Митні відносини на західноукраїнських землях, що входили в цей час до складу Корони, польські історики розглядали переважно в загальнодержавному контексті. У 1902 р. С. Кутшеба проаналізував цільні¹² тарифи і цільну політику Польщі XIII–XV ст. Зокрема, він навів таблиці тарифів на дорогах з Торуня до Володимира і Львова, вказавши, на яких коморах (митницях) стягували загальні та спеціальні оплати. Дослідник звернув увагу на суттєві зміни, що сталися наприкінці XIV – у XV ст., на саме розмежування ціла і мита і, відповідно, цільних і митних комор¹³. С. Кутшеба підкреслив, що, крім державного ціла, стягувалося й приватне. Зокрема, на Русі (Галичині) воно ще навіть у другій половині XV ст. мало натуральний характер. Дослідник пояснював цю обставину відставанням господарського розвитку руських земель¹⁴.

Переходячи до аналізу цільної політики, вчений застеріг від її ототожнення з сучасним розумінням цього терміна, що на момент написання статті передусім означав тарифну політику регулювання зовнішньої торгівлі. Цільна політика пізнього середньовіччя не завжди мала чітку мету і часто обумовлювалася різними чинниками. Але слід розрізняти дві групи питань: 1) установлення нових цел та 2) звільнення від їх сплати. У межах державних кордонів князь або король міг установлювати нові й підвищувати старі ціла. “На це не було жодного правового засобу”. Зазвичай закордонні купці прагнули убезпечитися від таких дій або загальними запевненнями, або спеціальними умовами щодо цел. Якщо з цілом державним загалом ситуація була нормальною і воно не надто шкодило торгівлі, то гірше було з приватними цілами (чи, радше, митами), стягнення яких не завжди мало правові підстави. Особливо, підкреслює С. Кутшеба, це характерно було для Русі¹⁵.

1910 р. побачила світ монографія С. Левицького “Право складу в Польщі”, в якій детально проаналізовано різноманітні аспекти цього економічно-правового інституту, його розвиток у Польській Державі у XIII–XVII ст., зокрема у Львові¹⁶.

Той же автор через одинадцять років опублікував спеціальну роботу, присвячену львівському праву складу, додавши кілька документів¹⁷.

Як уже зазначалося, тривалий час спеціально історію митних відносин на українських землях ніхто не студіював. Інтерес до аналізованої тематики почав відроджуватися уже в незалежній Українській Державі, коли сфор-

¹¹ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1987.

¹² Цілом називалось прикордонне мито.

¹³ *Kutrzeba S.* Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku // *Ekonomista*. Kwartalnik, poświęcony nauce i potrzebom życia. – Warszawa, 1902. – R. II. – T. I. – Zesz. I. – S. 193–199, 207–209.

¹⁴ *Ibid.* – Zesz. II. – S. 35–36.

¹⁵ *Ibid.* – Zesz. II. – S. 37–42.

¹⁶ *Lewicki S.* Prawo składu w Polsce. – Lwów, 1910.

¹⁷ *Lewicki S.* Targi lwowskie od XIV do XIX wieku. – Lwów, [1921].

мувалася власна митна система, й особливо з відкриттям Академії митної служби України. На нашу думку, саме з цього часу розпочинається другий період дослідження різних аспектів аналізованої теми.

У сучасній вітчизняній історіографії митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. можна виділити кілька груп публікацій.

До першої групи належать поки що нечисленні джерелознавчі роботи. Передусім слід назвати передмову М. Ф. Котляра та В. А. Смолія до збірника документів “Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина”, вступ від упорядників цього видання, написаний Н. М. Яковенко, і коментарі до опублікованих документів, підготовлені Г. В. Боряком, М. В. Кравченком, О. Ф. Сидоренко та Н. М. Яковенко¹⁸.

Автор цієї статті визначив структуру джерельної бази та інформативні можливості окремих видів джерел, напрямки евристичної роботи. Проаналізовано документи Литовської метрики, що містять інформацію з історії митних відносин на українських землях¹⁹. Ці студії знайшли відображення в навчальному посібнику О. В. Морозова та колективній монографії з історії митної справи в Україні²⁰. Автор даної публікації також детально розглянув відображення таких відносин у науковому доробку відомого дослідника М. П. Ковальського²¹. Урешті було здійснено аналіз джерел з історії

¹⁸ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5–6, 11, 342–350.

¹⁹ Дячок О. О. Історія митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. (методологічні та джерелознавчі аспекти) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 130–134; *його ж.* Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV–XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: зб. наук. праць пам’яті проф. Йосипа Леонідовича Рисіча. – Д., 2004. – С. 64–78; *його ж.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: міжвід. зб. наук. праць. – Д.: РВВ ДНУ, 2004. – С. 154–170; *його ж.* Литовська метрика як джерело дослідження митних відносин на українських землях // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”, Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог: вид-во НаУОА, 2005. – Т. 1. – С. 102–106; *його ж.* Оренда митних зборів на українських землях Великого князівства Литовського (за матеріалами Литовської метрики) // “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 228–231.

²⁰ Морозов О. Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. до н. е. – 1991 р.): навч. посібник. – Д.: АМСУ, 2005. – С. 85–91; Історія митної справи в Україні / за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова. – К.: Знання, 2006. – С. 28–37.

²¹ Дячок О. Аналіз джерел з історії митних відносин на українських землях в роботах М. П. Ковальського // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства / відп. редактори І. Пасічник, Л. Винар; ред. А. Атаманенко. – Острог; Торонто; Нью-Йорк: Вид-во Національ-

митних відносин, опублікованих у згаданому вище збірнику “Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина”²².

Класифікації джерел присвячено одну зі статей Л. Ю. Жеребцової. Вона також студіює Литовську метрику, виявляючи в її документах інформацію про функціонування митної системи ВКЛ. Слід відзначити її спільну з О. Ю. Жеребцовим роботу зі створення на основі комп’ютерних технологій інформаційно-довідкової системи “Мито”²³. Наслідком багаторічних пошуків стала кандидатська дисертація про джерела і методи дослідження формування митної системи на українських землях у складі ВКЛ²⁴.

Нещодавно до аналізу книги Литовської метрики як джерела з історії ревізії волинських мит удався В. В. Поліщук²⁵. Зокрема, у своїй ґрунтовній розвідці він звернув увагу на ініційовану королевою Боною митну реформу, розпочату 1536 р., – питання, що раніше не ставало предметом дослідження істориків. Вона отримала також воскові та соляні комори зі “старим митом”. Під управлінням королеви митне господарство ВКЛ перебувало до 1546 р. включно, що мало своїм результатом позитивні наслідки²⁶.

Кодекси султанів Османської імперії як джерело митно-податкових відносин на Півдні України студіює В. М. Тимченко. Він не лише дав характеристику “Кодексів...” Селіма II від 1569 р., а й уперше здійснив переклад

ного університету “Острозька академія”, 2006. – С. 362–379; *його ж.* М. П. Ковальський про джерела з історії митних відносин на українських землях // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / за ред. Г. К. Швидько. – Д.: Ліра ЛТД, 2007. – С. 290–313.

²² *Його ж.* Джерела з історії митних відносин у збірнику “Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина” // Покликання. Збірник праць на пошану професора О. Юрія Мицика / редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 280–301.

²³ *Жеребцова Л.* Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 416–433; *Жеребцова Л. Ю., Жеребцов О. Ю.* Комп’ютерні технології проектування інформаційно-довідкової системи “Мито” // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей... – С. 236–247; *Жеребцова Л.* Отражение функционирования таможенной системы Великого княжества Литовского в документах Литовской Метрики // Международная научная конференция “Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики” памяти Анатолия Павловича Непокупного. Тезисы докладов. Москва, 23–25 ноября 2006 г. – [Б. м., б. д.]. – С. 16–17; *її ж.* Роль Первого Литовского Статута в истории институализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudare Irena Valikonite ir Lirija Steponavičiene. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 200–206.

²⁴ *Її ж.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

²⁵ *Поліщук В.* Ревизия волинских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudare Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

²⁶ *Ibid.* – P. 144–145.

українською мовою двох законів, що регулювали торгівлю, стягнення податків і мита в районі Акермана. Дослідник прокоментував їх зміст, а також на основі статей цих законів склав таблицю “Мита і податки на експортно-імпорتنі товари та їх характеристики за “Кодексами”²⁷.

Ще меншою кількістю публікацій представлена друга група (праці, присвячені історіографії історії митних відносин). Аналіз публікацій з розвитку митної системи на українських землях ВКЛ та Речі Посполитої (XIV – середина XVII ст.) робила Л. Ю. Жеребцова, звернувши увагу на існуючі в літературі визначення мита, а також на студії з організації скарбової системи Литви і Польщі²⁸. У своїй кандидатській дисертації, як уже відзначалося, вона виділила три періоди в історіографії митної системи ВКЛ на українських землях, звернувшись передусім до праць українських, російських, польських і литовських учених²⁹. Автор даної статті дав короткий аналіз літератури з досліджуваного питання на сторінках колективної монографії³⁰.

Третю, найбільшу, групу становлять конкретно-історичні публікації, автори яких розглядають різні аспекти митних відносин. Частина цих робіт хронологічно вписується в період, що нас цікавить. Інші ж охоплюють ширші часові рамки.

Спробу проаналізувати митну політику Польської Держави на українських землях здійснила А. П. Мицак³¹, однак у невеликій статті навряд чи можливо було розкрити її нюанси впродовж кількох століть.

Правовому регулюванню торгівлі та митних відносин було присвячено кілька статей. В. Г. Берковський звернув увагу на регламентацію права складу (гостинного права) на Волині, передусім у Луцьку, а також на інструкції для збирання мит із зазначенням митних тарифів для різних товарів, що затверджувалися сеймом, а відтак мали конституційний статус. Він торкнувся й надання права на безмитний провіз товарів і територіально обмежених та індивідуальних безмитних привілеїв. Розкриваючи види мита, дослідник робить акцент на правовому закріпленні “старого” й “ново-

²⁷ Тимченко В. М. Митно-податкова система на Османському півдні України за кодексами законів султана Селіма II // Митна політика України в контексті європейського вибору: проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали науково-практичної конференції. – Д.: АМСУ, 2003. – С. 204–206; *його ж.* Кодекс законів (1569) падишаха Селіма II як джерело для дослідження соціально-економічної історії Півдня України // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків... – Т. 1. – С. 159–166.

²⁸ Жеребцова Л. Митна система на українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV – середини XVII ст. (історіографічні і джерелознавчі аспекти) // Український історичний збірник. 2002. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 341–352.

²⁹ *Її ж.* Формування митної системи... – С. 6–9.

³⁰ Історія митної справи в Україні. – С. 50–55.

³¹ Мицак А. Особливості митної політики Речі Посполитої на українських землях у XIV–XVIII ст. // Право України. – 2002. – № 9. – С. 132–134.

го” ця (мито з експортно-імпортних операцій, чи, за визначенням автора, індуктивно-ефективна система оплат від засобів перевезення)³².

Автор даної публікації проаналізував передумови появи в Першому Литовському статуті артикула (статті), що регламентувала митні відносини, практику її дотримання, а також боротьбу, яку під час сеймів розгорнула шляхта ВКЛ за надання їй митних пільг, наслідком чого стало закріплення відповідної статті у Другому статуті. Роль Першого статуту в інституалізації митної організації на українських землях досліджувала також Л. Ю. Жеребцова, акцентуючи увагу на меті митних зборів, їх правовій регламентації до прийняття названого кодексу та змінах в управлінні митними округами³³.

Одна із журнальних публікацій присвячена ролі Литовського статуту і магдебурзького права в розвитку торгівлі та митної справи на Київщині у XV–XVII ст.³⁴ Проте слід зазначити, що норми Статутів однаковою мірою поширювалися на всю територію ВКЛ. А твердження, що Перший статут охоплював основні положення митного права, явно натягнуте – навіть сьогодні не всі правники погоджуються з виділенням митного права як підгалузі адміністративного, тоді як у названому нормативно-правовому акті була лише одна “митна” стаття.

Митну систему і структуру митних органів ВКЛ і Речі Посполитої досліджувала Л. Ю. Жеребцова³⁵, а їх мережу та види мита, оренду комор на Волині – В. Г. Берковський, який у додатку до однієї зі статей опублікував список службовців митних і цельних комор цього регіону в середині XVI – середині XVII ст., складений ним на основі опублікованих та архівних джерел³⁶.

³² *Берковський В.* Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. – Вип. 5. – С. 78–92.

³³ *Дячок О.* Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // *Pirmasis Lietuvos Statutas...* – Р. 208–225; *Жеребцова Л.* Роль Первого Литовского Статута... – Р. 195–200.

³⁴ *Павлов А.* Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV–XVII ст.) // *Право України.* – 2003. – № 10. – С. 146–148.

³⁵ *Жеребцова Л.* Митна система Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV–середини XVII ст. // *Митна політика в Україні.* – С. 86–92; *її ж.* Структура митної системи Великого князівства Литовського в кінці XV–середині XVI ст. // *Міжнародна наукова конференція “Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі”.* Кам’янець-Подільський, 27–29 вересня 2007 р. Тези доповідей. – К., 2007. – С. 48–50.

³⁶ *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Вісник Академії митної служби України.* – 2006. – № 1. – С. 120–133; *Berkowski W.* Struktury administracyjne komor celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // *Nad społeczeństwem staropolskim.* – Białystok, 2007. – Т. I. Kultura – instytucje – gospodarka / Pod red. Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka. – S. 321–337.

У статті “Волинь у цільній системі Великого князівства Литовського і Польської Корони (XVI – середина XVII століття)” (2008) В. Г. Берковський, зазначивши, що розмежування тут цля і мита відбулося лише в середині XVI ст., розглянув функціонування цільних комор у цьому краї, види мита, які стягувалися на Волині, звільнення від сплати цел і мит, торгіві оплати, промита³⁷.

Оренда митних зборів так чи інакше згадується в багатьох дослідженнях. Слід відзначити публікацію Л. Ю. Жеребцової, в якій на прикладі одного документа виділено дев’ять умов (клаузул) орендного договору. До цього аспекту звертався й автор даної статті³⁸. Деякі аспекти оренди мита, зокрема волинськими шляхтичами Борзобагатими-Красенськими, показано у статті В. В. Поліщука³⁹.

У монографії А. П. Павлова є структурна частина під назвою “Литовсько-польська доба”⁴⁰, в якій можна зустріти згадки загального характеру про митні відносини. Весь період входження українських земель до складу ВКЛ зводиться до князювання в Києві Семена Олельковича: “На південному кордоні в понизов’ї Дністра... а також на нижньому Дніпрі він заснував митні застави і перевози, які збирали мито у княжу скарбницю”. Тут годі шукати відомостей про уставні земські грамоти великих князів литовських чи розкриття змісту положень Литовських статутів, хоча останні й згадуються. Натомість, наголошуючи, що після Люблінської унії “уряд королівської Польщі” запровадив на українських землях власну митну систему, автор нічого не говорить про те, чим вона відрізнялася від попередньої. Твердження, що “стягнення мита на шляхах і переправах було прерогативою місцевих воевод, старост та власників великих маєтків”, м’яко кажучи, не відповідає дійсності. А метафора про “багатошарову і водночас шахрайську систему митних поборів”, на жаль, уже встигла перекочувати до вкрай непрофесійного колективного видання, про яке буде зазначено нижче. Йдеться у цій частині також і про митні пільги та контрабанду. У наступній частині під назвою “Запорозька Січ” стосовно досліджуваного періоду маємо лише констатацію факту існування посад шафарів і кантаржіїв та використання на Запорозжі традицій правового регулювання митної справи у ВКЛ і Речі Посполитій.

³⁷ *Berkowski W.* Wołyn w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku) // *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich.* – 2008. – Nr. 1. – S. 217–233.

³⁸ *Жеребцова Л. Ю.* Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // *Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* – Д.: АМСУ, 2005. – С. 33–35; *Дячок О. О.* Оренда митних зборів ...; *Історія митної справи в Україні.* – С. 247–254.

³⁹ *Поліщук В.* Ревизия волинских мыт... – Р. 147–148.

⁴⁰ *Павлов А.* Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти. – К.: Акцент, 2002. – С. 22–30.

Однак незрозуміле твердження, що тут “використовувалася митна інфраструктура цих країн”⁴¹.

Однією з перших праць, присвячених розвитку митних відносин в окремих місцевостях України, була невелика стаття про Подніпров’я Й. Л. Рисіча⁴², який започаткував їх дослідження в Академії митної служби України. Під його керівництвом курсант О. Заярнюк виконала й опублікувала роботу реферативного характеру про митну справу на Запорозжжі⁴³.

Велика за обсягом стаття про торгівлю та митну справу в середньовічному Києві належить К. Є. Гальському, у ній розглянуто привілеї, надані мешканцям міста великими князями литовськими та польськими королями, а також їх порушення з боку урядовців та митників, факти порушення купцями дорожнього примусу з метою уникнення сплати мита, види мита і митні тарифи, включаючи нові ставки середини XVI ст.⁴⁴ Автор використав опубліковані та архівні джерела. Однак стаття не позбавлена неточностей. Наприклад, посилаючись на працю В. Січинського “Чужинці про Україну”, К. Є. Гальський з певним пафосом пише: “Герберштейн милувався красою та славним минулим Києва. <...> Цікаві відомості залишив гість стольного града й з питань правової практики, торговельних і митних стосунків у Києві XVI століття”⁴⁵. Але ж Київ на той час був не столицею, а центром воєводства. Крім того, австрійський дипломат ніколи до Києва не приїздив, а писав про нього зі слів віленського воєводи Альберта Гаштольда, на що прямо вказує у своєму творі⁴⁶. За інформативністю дана стаття значно перевершує згадувану вище публікацію про вплив магдебурзького права та положень Литовського статуту на розвиток торгових і митних відносин у Києві⁴⁷. Значною мірою матеріал статті К. Є. Гальського включено до колективної монографії з історії митної справи в Україні⁴⁸.

На основі захищеної кандидатської дисертації В. К. Ковальський опублікував монографію про становлення та розвиток митної справи на Півдні України до 1917 р. Зрозуміло, що специфіка дослідження спричинилася до незначного за обсягом структурного підрозділу, присвяченого цьому періо-

⁴¹ Там само. – С. 32.

⁴² *Рисіч Й.* Торговельно-митні відносини в історії Подніпров’я // Вісник Академії митної служби України. – 2001. – № 2. – С. 89–90.

⁴³ *Заярнюк О.* Митна служба в Запорозькій Січі (завдання, структура, значення) // Вісник Академії митної служби України. – 2000. – № 2. – С. 36–37.

⁴⁴ *Гальський К. Є.* Торгівля й митна справа у середньовічному Києві // Митна політика в Україні. – С. 32–64.

⁴⁵ Там само. – С. 45.

⁴⁶ *Герберштейн С.* Записки о Московки: пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступительная статья А. Л. Хорошкевич / под ред. В. Л. Янина. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 185, 186.

⁴⁷ *Павлов А.* Литовський статут...

⁴⁸ Історія митної справи в Україні. – С. 455–475.

ду. Однак поза увагою автора залишилося чимало публікацій (як джерел, так і наукових студій)⁴⁹. Першою ж із восьми захищених на сьогодні кандидатських дисертацій була робота загального характеру А. В. Кольбенка, до якої близьке за тематикою дисертаційне дослідження А. П. Мицак⁵⁰.

Трапляються публікації, назви яких орієнтують на те, що в них має бути матеріал про розвиток митної справи в досліджуваний період, однак ці сподівання не справджуються. Це стосується, по-перше, статті Б. Й. Тищика й А. П. Мицак “Історія митної справи в Україні”, в якій за допомогою одного речення: “Занепад Київської Русі у XII–XIII ст. призвів до розпаду єдиної митної системи та митної політики”, – автори від монголо-татарської навали перекидають місток до національно-визвольної війни 1648–1654 рр.⁵¹ Та й, власне, розкрити зазначену в назві тему в журнальній статті обсягом дві з половиною сторінки неможливо. Дещо інша справа з науково-популярною монографією К. Є. Гальського про торгівлю та митну справу Запорозької Січі. Хоча її хронологічні рамки окреслені другою половиною XVI–70-ми рр. XVIII ст., насправді розгляд починається з 1715 р. (розділи третій і четвертий)⁵². З іншого боку, потреба в цій книзі таких розділів, як “Короткий екскурс у минуле Запорозької Січі” та “Основні риси права Війська Запорозького Низового” (другий і третій відповідно)⁵³ досить сумнівна, тим паче, що чимало новітніх досліджень з цих питань залишилися авторові невідомими. Відповідно страждає на хиби й перший розділ, в якому подано огляд джерел і літератури⁵⁴. А ситуація з перетворенням львівської дослідниці Анни Петрівни Мицак на чоловіка, а відомого історика Іллі Григоровича Шульги – на жінку І. Шульну⁵⁵ вже й зовсім має некоректний вигляд.

Коротко зупинимось на публікаціях, присвячених іншим питанням, автори яких торкаються важливих аспектів митних відносин. Їх специфіку на Чернігово-Сіверщині у 30–40-ві рр. XVII ст. розкрив у своїй ґрунтовній мо-

⁴⁹ Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці): історико-правове дослідження). – Одеса: Юридична література, 2006. – С. 29–32.

⁵⁰ Кольбенко А. В. Історико-правові аспекти створення і діяльності митних органів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Львів, 1997; Мицак А. П. Становлення і розвиток митного законодавства на території України: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Львів, 2005.

⁵¹ Тищик Б., Мицак А. Історія митної справи в Україні // Право України. – 1999. – № 10. – С. 98.

⁵² Гальський К. Є. Торгівля і митна справа в Запорозькій Січі (друга половина XVI–70-ті рр. XVIII ст.). – К.: Панорама, 2005. – С. 132–252.

⁵³ Там само. – С. 41–131.

⁵⁴ Там само. – С. 6–40.

⁵⁵ Там само. – С. 38.

нографії П. М. Кулаковський⁵⁶. Розглядаючи забезпечення Луцького староства, В. В. Поліщук показав місце мита у його прибутках⁵⁷. На дарування права збирати мито церковним установам та порушення останніми правових регламентацій цього питання звернула увагу Н. Головата⁵⁸.

Брошури з історії митної справи сумнівного змісту з'являлися і раніше, а 2005 р. опубліковано колективний твір “Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси” п'яти авторів на 635 сторінках. Підрозділ, присвячений досліджуваному періоду⁵⁹, є набором загальновідомих історичних фактів, патетичних висловлювань, що не мають до науки жодного відношення, і розрізнених даних про торгівлю та митну справу. Наприклад, увесь “аналіз” положень трьох Литовських статутів, що регулювали митні відносини, зводиться до відтворення назв відповідних артикулів. Причому автори навіть не працювали з текстами самих Статутів⁶⁰. Детальніше про це видання можна довідатися з нашої рецензії⁶¹.

У 2006 р. вийшла друком колективна монографія “Історія митної справи в Україні”, до якої автор даної статті написав розділ 4 “Особливості розвитку митної справи на українських землях у середині XIV – середині XVII ст.” і відповідні частини джерелознавчого та історіографічного аналізу, уклав відповідні частини хронологічної таблиці та списку джерел і літератури⁶².

З вищезазначеного можна зробити **висновки**, що в історичних дослідженнях, перший період яких припадає на 1900–1920-ті рр., а другий – на кінець 1990-х рр. – початок XX ст., головним чином аналізувався розвиток митних відносин на українських землях, які входили до складу ВКЛ (джерела вивчення, нормативно-правове регулювання, інфраструктура). Є пуб-

⁵⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 187–189, 383–386.

⁵⁷ Поліщук В. В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 115–118.

⁵⁸ Головата Н. Торговельно-грошові операції в економічній діяльності церкви у другій половині XVI – на початку XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 165.

⁵⁹ Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В. та ін.; за заг. ред. П. М. Ді-дусенка. – К.: Софія А, 2005. – С. 68–102.

⁶⁰ Там само. – С. 72, 83.

⁶¹ Архирейський Д. В., Дячок О. О., Колесников К. М., Морозов О. В. “Нові” казки про митницю: рецензія на Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / авт. кол.: Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В. та ін.; за заг. ред. П. М. Ді-дусенка. – К.: Софія А, 2005. – 635 с. // Митна справа. – 2007. – № 4. – С. 90–95.

⁶² Історія митної справи в Україні. – С. 28–38, 50–55, 219–274, 573–576.

лікації про період їх входження до Речі Посполитої, а також про південні землі, які перебували під юрисдикцією Османської імперії. Актуально, на нашу думку, вивчення цих відносин на землях, що належали іншим державам: Угорщині, Молдові, Кримському ханству, Московському князівству, а пізніше царству. Необхідні компаративні дослідження аналогічних аспектів нормативно-правових актів митного спрямування, практики їх застосування, організації митної служби на українських територіях, що входили до складу різних державних утворень. Потрібні нові роботи, в яких би реконструювалася мережа митних установ і, висловлюючись сучасною термінологією, визначалася б зона діяльності кожної з них.

У процесі дослідження науковці використовують передусім документи Литовської метрики, котрі, за означенням М. П. Ковальського, є одним з найважливіших і незамінних джерел, без залучення яких неможливе глибоке вивчення історії України XVI–XVII ст.⁶³ Аналізуючи інформаційні можливості книг записів і книг публічних справ цього комплексу, автор даної статті дійшов таких висновків. По-перше, вони містять нормативно-правову базу регулювання митних відносин, зокрема щодо обмеження експорту, пільгового оподаткування імпорту, надання митних пільг окремим особам, групам осіб і верствам населення, передачі митниць в оренду, а також угоди ВКЛ з іншими державами з приводу стягнення мита. По-друге, до них внесено митні тарифи, детальний аналіз сукупності яких дасть змогу зробити цікаві спостереження щодо митного регулювання як у цілому в межах ВКЛ, так і в окремих землях. По-третє, документи Литовської метрики дають змогу оцінити економічну ефективність діяльності митних установ. По-четверте, скарги, внесені до цього комплексу, яскраво показують, які порушення допускали торговці й митники, тобто рівень виконання правових приписів щодо митних відносин. По-п'яте, документи Литовської метрики дають можливість скласти певне уявлення про здійснення окремих митних процедур. По-шосте, постійні колективні прохання шляхти до великого князя, які подавались на сейми, мали результатом розширення їх пільг щодо стягнення мита⁶⁴. Ще кілька років тому на прохання московських колег ми підготували статтю, в якій аналізуються книги судних справ Литовської метрики, але перспективи її публікації невідомі. Вище уже згадувалася стаття В. В. Поліщука щодо аналізу книги Литовської метрики як джерело з історії ревізії волинських мит. Таким чином було проштудійовано незначну частку даного унікального джерельного комплексу – близько п'ятнадцяти книг та археографічні публікації окремих документів. Безперечно, залучення до аналізу нових книг Литовської метрики дасть змогу розширити наші знання як про окремі аспекти іс-

⁶³ Ковальський Н. П., Мьцьук Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–VII вв.: учебн. пособ. – Д.: ДГУ, 1984. – С. 19.

⁶⁴ Дячок О. О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики. – С. 168.

торії митних відносин у цілому, так і про їх розвиток в окремих місцевостях, що, до речі, й продемонстрував В. В. Поліщук.

Водночас потрібно використовувати й інші джерела. До таких належать, зокрема, документи магістратських і гродських судів, що зберігаються в центральних державних історичних архівах України у Львові та Києві⁶⁵. Наприклад, одиниця зберігання 60, що містить документи за 1434–1741 рр., в описі 1 фонду 52 “Магістрат м. Львова” ЦДІА України у м. Львові значиться так: “Матеріали про звільнення львівських купців і міщан від “мита” за ввіз товарів до інших міст та вирішення спорів між збирачами “мита” і львівськими райцями в зв’язку з непідпорядкуванням королівським декретам в справах “мита” (Королівські мандати, привілеї, декрети, судові рішення, протести та ін.)”. Документи про діяльність львівського складу товару містяться в одиниці зберігання 61. Зокрема, неодноразово (1 липня 1593 р., 24 листопада 1596 р., у листопаді 1634 р., 8 серпня 1635 р.) райці міста Львова зверталися до старост, підстарост, інших службових осіб з проханням надати допомогу, аби торговці не оминали львівський склад і тим самим не завдавали місту великої шкоди⁶⁶. Документи одиниць зберігання 63, 64, 65 розкривають судовий розгляд справ за скаргами про незаконне стягнення мита з купців власниками окремих місцевостей, а також у Львові – із жидачівських міщан.

Слід звертатися до локаційних привілеїв, у яких значна увага приділялася звільненню міщан від сплати мита⁶⁷. Інколи потрібна інформація може міститися в публікаціях джерел, до яких історики звертаються не часто. Так, М. П. Ковальський зауважив, що у виданні “Памятники южновеликорусского наречия”, здійсненому Інститутом російської мови АН СРСР у 1982 р., вміщено 19 митних книг Денежного стола Розрядного приказу за 1615–1652 рр. з фонду 210 тодішнього Центрального державного архіву давніх актів СРСР (зараз – Російський державний архів давніх актів)⁶⁸. Тому важливе місце в роботі сучасних дослідників має займати як евристична діяльність, так і аналіз здійснених у різний час у різних країнах археографічних публікацій. Суттєвою підмогою в останньому, безперечно, є роботи М. П. Ковальського⁶⁹.

Урешті, актуальний, на нашу думку, розгляд митних відносин на українських землях у контексті міжнародних економічних і політичних процесів того часу. У цьому аспекті ми розглянули дипломатичні відносини ВКЛ

⁶⁵ Ковальський Н. П. Документальные источники о русско-украинских взаимосвязях XVI – первой половины XVII в. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: сб. науч. трудов. – Д.: ДГУ, 1979. – С. 124.

⁶⁶ Центральный державный исторический архив Украины у м. Львові. – Ф. 52: Магістрат м. Львова. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 50, 54, 64, 66.

⁶⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Л., 2003. – С. 98.

⁶⁸ Ковальський Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.): учеб. пособ. – Д.: ДГУ, 1985. – С. 11.

⁶⁹ Дячок О. Аналіз джерел з історії митних відносин на українських землях в роботах М. П. Ковальського. – С. 370–376.

з російськими князівствами і землями⁷⁰ і зародження регулятивної функції митних органів⁷¹.

⁷⁰ Дячок О. А. Вопросы торговли Великого княжества Литовского с русскими княжествами и землями в дипломатических документах середины XV – начала XVI в. // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А. И. Раздорский. – Курск, 2009. – С. 21–25.

⁷¹ Його ж. Зарождение регулятивной функции таможенных органов // Государство – экономика – политика: актуальные проблемы истории: сб. науч. тр. Всерос. науч.-метод. конф. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2010. – С. 61–65.